

Liudas Glemža

<https://orcid.org/0000-0002-8189-6528>

Uniwersytet Witolda Wielkiego w Kownie

Reformy systemu zarządzania miastem Kownem w latach 1764–1794*

Zarys treści

W artykule skupiono uwagę na reformach systemu zarządzania miastem Kownem w latach 1764–1794 i nowych urzędnikach wyłonionych w wyniku reform. Wprowadzane zmiany i nowe przepisy wdrażano powoli, dopiero po 2 latach po uchwaleniu ustawy z 1764 r. wybrano pierwszego nowego urzędnika – instygatora. Następnie pojawiły się małe lokalne inicjatywy reformatorskie. Zmiany, które przyniosły reformy, wpłynęły jednak na miejscową społeczność, zaostrzyły sprzeczności między członkami magistratu. W rezultacie sami mieszkańcy Kowna zaprosili do miasta złożoną ze szlachty Komisję Dobrego Porządku, której działalność w latach 1787–1790 była związana z zaostrzeniem kontroli finansowych. Pomimo zmian wprowadzonych przez Sejm Czteroletni oraz grodzieński, kontrola finansowa miasta i dokumentacja pozostały w rękach instytucji zarządzanych przez szlachtę. Od 1792 r. ze względu na ciągłe zmiany w systemie zarządzania miastem, wywołane wstrząsami politycznymi, nowo wybrani urzędnicy miejscy tuż po rozpoczęciu pracy byli zmuszeni oddawać swoje urzędy innym (tj. nowym lub dawnym) urzędnikom.

Abstract

The article focuses on the reforms in the governance system of the city of Kaunas between 1764 and 1794 and the new officials that emerged due to the reforms. Kaunas was slow to react to the reforms and new laws, as it was not until two years after the 1764 law that the first new official, the prosecutor (Latin: *instigator*), was elected. Small local reform initiatives followed this. However, the changes brought about by the reforms affected the local community and exacerbated the conflicts between the municipality members. As a result, the Kaunas burghers themselves invited the Commission of Good Order to the city, composed of noblemen. Its activity between 1787 and 1790 was related to tightening financial control. Despite the changes introduced by the Four-Year Sejm and the Grodno Sejm, the city's financial control and documentation remained in the power of the institutions managed by the nobility. From 1792 onwards, due to the constant changes in the city management system caused by political upheavals, newly elected city officials were forced to hand their offices over to other (i.e. new or old) officials as soon as they started term.

* Artykuł powstał w ramach projektu naukowego Litewskiej Rady Nauki „Kowno w 1655–1795 r.” nr S-LIP-20-2/Scientific project of the Research Council of Lithuania „Kaunas in 1655–1795”, No.: LIP-S-20-2.

Słowa kluczowe: miasta, mieszczaństwo, administracja, reformy, urzędnicy, Komisja Dobrego Porządku, Kowno

Keywords: cities, burghers, administration, reforms, officials, Commission of Good Order, Kaunas

Badania historyków nad trwającymi trzy dziesięciolecia (1764–1794) reformami miast Rzeczypospolitej w największym stopniu skupiły uwagę na okresie Sejmu Czteroletniego (1788–1792). Jednakże kwestia miejska na sejmach była poruszana już wcześniej. O losach miast miały stanowić nowe instytucje, które powstały w wyniku reform i nietrudno zauważyć kontynuację przemian administracyjnych aż do Sejmu Czteroletniego. W pewien sposób reformy miast kontynuowano również po ustawie dla miast przyjętej przez sejm grodzieński (1793 r.). Niewiele mówi się również o zmianach w urzędzeniu miastami od połowy 1792 do końca 1794 r., na które wpływ miały wstrząsy polityczne i działania wojenne. Dopiero po przeanalizowaniu spuścizny archiwalnej większych miast (Wilno, Grodno, Brześć, Kowno, Nowogródek, Lida, itp.) będzie możliwe dokładne rozpoznanie przebiegu reform miejskich, niuansów rozwoju wydarzeń i przyczyny zapóźnienia w całym Wielkim Księstwie Litewskim. Mam nadzieję, że w dłuższej perspektywie założenia badawcze zostaną zastąpione przez ustalone fakty, a tradycyjne odwołania do treści nowych ustaw zilustrują przykłady reakcji władz miast litewskich na nowe przepisy. Kowno było jednym ze „stołecznych” miast litewskich, które zachowały prawo magdeburskie. Stosunkowo dobrze zachowany materiał archiwalny Kowna¹ pozwala prześledzić wybory lub powoływanie nowych urzędników, co z kolei pokazuje reakcje władz miejskich na reformy i przemiany lat 1764–1794.

W drugiej połowie XVIII w. Kowno było stosunkowo niedużym miastem, w którym już w XVI w. wykształcił się system urzędników samorządu. Miastem lokowanym na prawie magdeburskim władał wójt, czterech burmistrzów, ośmiu radców, dwunastu ławników i dwunastu przysięgłych z gminy. Miasto było zdominowane przez katolików, a luteranie mogli zajmować jedną czwartą miejsc w samorządzie. Kariera urzędników przebiegała stopniowo, od rangi najniższej do najwyższej. Za służbę nie wypłacano żadnej pensji w gotówce, ale udzielano pewnych ulg lub przekazywano w użytkowanie posiadłości ziemskie należące do miasta. Część funkcji pomocniczych burmistrzów rocznych pełnili urzędnicy magistratu, którzy nie mogli zrezygnować ze swoich dodatkowych, często nieopłacanych, obowiązków (szafarze, budowniczy). Oprócz członków magistratu zatrudniano oficjalistów, których wybierał i wynagradzał magistrat (pisarze magistratu, słudzy miejscy, urzędnicy sądowi (woźni), leśnicy, stróżowie leśni, architekci). Kowieńscy pisarze magistratu, słudzy miejscy, urzędnicy sądowi (woźni) najczęściej byli pochodzenia szlacheckiego².

¹ Zachowały się protokoły i akty magistratu kowieńskiego z lat 1764–1795 (LVIA, SA) oraz dokumenty magistratu policji z 1792 i 1794 r. (KRVA, f. I-69).

² R. Civinskas, L. Glemža, *Kauno miestiečių elito kaita 1764–1831 metais*, Kaunas 2018, s. 57–59.

Niespieszne początki

W XVII–XVIII w. władze państw europejskich zwróciły uwagę na możliwości uzupełnienia skarbu państwa poprzez opodatkowanie większej liczby podmiotów gospodarczych oraz unowocześnienie i ujednoczenie procedur poboru podatków. Wymagało to zreformowania systemu prawnego w miastach, zapewnienia porządku publicznego, uregulowania napływu ubogich, opracowania i uregulowania nowych zasad handlu i produkcji. Część tych procesów, choć opóźnionych, nie ominęła i Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Pierwsze przejawy zmian widać w 1764 r., gdy pojawiły się pierwsze wspólne ustawy dla miast Wielkiego Księstwa Litewskiego i Królestwa Polskiego³.

W 1764 r. sejm Rzeczypospolitej, przystępując do reform, wyraził zaniepokojenie upadkiem miast. Ustawę skierowano do miast „stołecznych”, czyli ośrodków administracyjnych Wielkiego Księstwa Litewskiego, w tym Kowna, którego upadku upatrywano w częstych pożarach, powinności zakwaterowania urzędników państwowych, handlu prowadzonym przez zarządców jurydyk, przywłaszczeniu jurysdykcji sądów miejskich, przekazywaniu posiadłości Kościołowi, niepłaceniu podatków itd. Sejm zalecił wzmocnienie pozycji samorządu w przestrzeni urbanistycznej tych miast oraz uzupełnienie dochodów miejskich o podatki od nieruchomości⁴, stopniowo likwidując większość jurydyk. W dłuższej perspektywie program ten miał wprowadzić monopol władzy magistratu i doprowadzić do prawnej jednolitości przestrzeni miejskiej⁵.

Konkretne działania magistrat kowieński podjął dopiero po 2 latach od uchwalenia ustawy. W 1766 r. na posiedzeniu obrano instygatora *bonum publici* (czyli oskarżyciela), którego powołanie bezpośrednio powiązano ze wspomnianą ustawą z 1764 r.⁶ W 1771 r. instygator miasta Kowna Józef Domaszewicz na podstawie ustawy z 1764 r. pozwał do sądu wszystkich, którzy nie płacili podatków, a posiadali domy i grunty, folwarki, ogrody i łąki w mieście. W zakresie jego zainteresowania znalazły się wszystkie klasztory, plebanie i szlachta, którzy dysponowali nieruchomościami, ale oprócz nich także mieszczaństwo, którzy w niejasnych okolicznościach nabyli folwarki, lasy i łąki w miejskiej posiadłości ziemskiej

³ R. Šmigelskytė-Stukienė, E. Brusokas, L. Glemža, R. Jurgaitis, V. Rakutis, *Modernios administracijos tapimas Lietuvoje: valstybės institucijų raida 1764–1794 m.*, Vilnius 2015, s. 87–91; C.G. Murphy, *From Citizens to Subjects. City, State and the Enlightenment in Poland, Ukraine and Belarus*, Pittsburgh 2018, s. 7–9.

⁴ *Warunek miast W[ielkiego] Ks[ięstwa] Lit[ewskiego]*, w: VL, t. 7, oprac. J. Ohryzko, Petersburg 1860, s. 74–75.

⁵ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 576.

⁶ „ponieważ konstytucja coronationis [1764 r.] nakazała zapożywać [przed sąd] wszystkich tak duchownych jako i świeckich posesje w mieście mających”, LVIA, SA, sygn. 19587, Protokół posiedzenia magistratu kowieńskiego, 25 II 1766 r., k. 235v.

miasta we Fredzie. Zarzuty zawłaszczenia ziemi wysunięto przeciwko wójtowi, burmistrzom, wdowom po wójtach, radcom, ławnikom oraz całej społeczności luterańskiej⁷. Konflikt z urzędnikami magistratu, stanowiącymi elitę miejską, stał się prawdopodobnie głównym powodem późniejszej nieudanej kariery instygatora Domaszewicza: zaskakujące, że przez aż 16 lat musiał zadowolić się posadą ławnika w magistracie⁸.

Oprócz dążeń magistratu do reorganizacji życia miasta stopniowo rosła też ingerencja państwa w przestrzeń Kowna, tradycyjnie rozpoczęta od zwiększenia skuteczności poboru podatków. W tzw. miastach stołecznych od 1767 r. podatki (czopowe, szelężne, szosowe) zaczęli pobierać egzaktorzy – urzędnicy Komisji Skarbowej, a same miasta stały się szczególnymi okręgami poboru podatków⁹. Takie przemiany nie były proste. W 1780 i 1782 r. szlachta kowieńska wpisała do instrukcji posłom na sejm skargi mieszczan z powodu „nowo ustawionych od Komisji Skarbowej Litewskiej podatków i uciążliwych akcyz”¹⁰.

Część spraw miast Rzeczypospolitej znalazła się w kompetencji Departamentu Policji, utworzonego w 1775 r.. Po 8 latach pracy raportował on do Rady Nieustającej, że jego działalność została poważnie ograniczona przez prawo, ponieważ sejm zakazał kontroli majątku miast¹¹. Ustawowo zagwarantowaną Departamentowi realną władzę gospodarczą nad miastami dzięki wysiłkom przeciwników reform przekształcono w kontrolę finansową „za zgodą” miast i ich starostów. Inaczej niż w Królestwie meldunki, prośby i skargi z miast litewskich, które zachowały swoje przywileje, trafiały do Departamentu Policji bardzo rzadko. Mieszkańcy Kowna potrzebowali pomocy ze strony Departamentu przy obronie praw miasta do posiadania ziemi i wyjaśnianiu praw dysydentów w radzie miejskiej¹². Zgodnie z zarządzeniem Departamentu z 1777 r. mieszkańcy Kowna przygotowali opis sytuacji miasta¹³. W latach 1775–1788 Departament Policji nie był w stanie zapoznać się z położeniem finansowym i ekonomicznym miast litewskich, dlatego – inaczej niż w Królestwie – nie podzielił ich na wydziały. W raporcie z 1788 r. urzędnicy Departamentu Policji pisali o miastach Wielkiego Księstwa: „że potrzeba ich silniej wezwać, i wielorakie uprzątnąć przeszkody”¹⁴. Pomimo

⁷ LVIA, SA, sygn. 13871, Oskarżenia instygatora J. Domaszewicza zarządców jurydyk miasta Kowna, a także dziedziców majątków w miejskiej Fredzie, 20 VII 1771 r., k. 595–604.

⁸ R. Civinskas, L. Glemža, *Kauno miestiečių elito kaitai...*, s. 78.

⁹ И. Китурко, *Документы Минской экзакции (1767–1793) как источники по истории города*, w: *XVIII amžiaus studijos*, t. 1: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystės tarp tradicijų ir naujovių*, wyd. R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius 2014, s. 200–207; VL, t. 7, s. 223, 224.

¹⁰ *Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733–1795*, wyd. M. Jusupović, Warszawa 2019, s. 335, 353.

¹¹ A. Zahorski, *Centralne instytucje policyjne w dobie rozbiorów*, Warszawa 1949, s. 32–35.

¹² AGAD, tzw. ML, dz. VII, sygn. 89, Posiedzenie Departamentu Policji, 18 I 1782 r., k. 242–244v; *ibidem*, sygn. 62, Rezolucja Departamentu Policji, 13 VII 1787 r., k. 26.

¹³ LVIA, SA, sygn. 19587, Opis miasta Kowna dla Departamentu Policji, 1777 r., k. 447–454.

¹⁴ L. Glemža, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų sąjūdis 1789–1792 m.*, Kaunas 2010, s. 27–28.

aktywnego udziału delegatów Kowna na sejm w latach 1764–1784¹⁵, w przededniu Sejmu Czteroletniego mieszkańcy Kowna byli dość bierni i zdystansowani od wydarzeń o znaczeniu ogólnokrajowym. Na apele redakcji warszawskiego czasopisma „Dziennik Handlowy i Ekonomiczny” o przesłanie do Warszawy danych o dostępnych w miastach towarach i ich cenach oraz o poinformowanie czytelników o sytuacji w nich, zareagowały jedynie magistraty Wilna, Grodna, Mińska i Brześcia. Mieszkańcy Kowna po przedłożeniu w 1786 r. obszernego wykazu cen rynkowych nie odpowiadali już na kolejne zaproszenia, za co byli nawet publicznie krytykowani przez redakcję¹⁶.

Na sejmie 1776 r. uchwalono ustawę o podatkach w Wielkim Księstwie Litewskim¹⁷, która zniosła prawa magdeburskie dla mniejszych uprzywilejowanych miast. Zaledwie przekraczając ustaloną minimalną liczbę dymów, Kowno zachowało prawo magdeburskie. Uchwała podatkowa przewidywała również przysyłanie do miast litewskich, które nadal z owego prawa korzystały, Komisji Dobrego Porządku (*Boni ordinis*), złożonych ze szlachty, które miały ukrócić korupcję i zacieśnić kontrolę finansową miast, chronić mienie miejskie, rozwiązywać konflikty wewnętrzne miast i przyspieszyć przekształcenia.

W 1777 r. wzrosło napięcie wokół nieruchomości nabytych w niejasny sposób przez najbardziej wpływowych mieszczan we wspomnianej Fredzie. Na posiedzeniu magistratu pojawiły się pierwsze propozycje zaproszenia Komisji Dobrego Porządku do Kowna w celu rozwiązania sporów. Wówczas wójt S. Głębocki, który sam posiadał folwarki we Fredzie i publicznie opowiadał się za przeniesieniem sporów miejskich z właścicielami majątków tam położonych do sądu asesorskiego Wielkiego Księstwa, tłumaczył, że władza nad miastami jest powierzona Departamentowi Policji. Apelował, aby czekać na decyzję władzy centralnej, informując, że słyszał pogłoski o tym, iż komisarze Komisji Dobrego Porządku już zostali powołani dla miast „stołecznych” Wielkiego Księstwa Litewskiego. Magistrat propozycje wójta zaakceptował i postanowił czekać „od najwyższej i najjaśniejszej zwierzchności rozrządzenia i być posłusznymi”¹⁸.

Po raz kolejny o Komisji Dobrego Porządku wspomniano 6 lat później (1783 r.), kiedy konflikt katolicko-luterański przerodził się we wzajemne spory sądowe o nadużycia podczas sprawowania funkcji między burmistrzami: luteraninem Henrykiem Esenem a katolikiem Józefem Chrapickim. W toku konfliktu przynależność wyznaniowa stronników burmistrzów straciła na znaczeniu, a burmistrzowie wśród katolików i luteranów mieli zarówno zwolenników, jak i przeciwników. Magistrat podzielił się jakby na dwie wyznaniowo mieszane grupy

¹⁵ *Idem*, *Delegaci miasta Kowna na sejmach Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku*, „Rocznik Lituanistyczny” 3, 2017, s. 157–161.

¹⁶ „Dziennik Handlowy i Ekonomiczny” 1786, s. 145–146; 1787, s. 12, 97–98.

¹⁷ VL, t. 8, oprac. J. Ohryzko, Petersburg 1860, s. 567–568.

¹⁸ LVIA, SA, sygn. 19587, Protokół posiedzenia magistratu kowieńskiego, 13 XI 1777 r., k. 457–459.

polityczne, a spory o majątki we Fredzie (posiadane przez obu burmistrzów) zostały zapomniane. Przeciwnicy Józefa Chrapickiego zorganizowali się i w 1783 r. zwrócili się do Rady Nieustającej, wnosząc na podstawie ustawy 1776 r. o powołanie Komisji Dobrego Porządku dla miasta Kowna¹⁹. Jak poprzednio, mieszczenie mieli nadzieję, że komisja będzie pośredniczyć w wewnętrznym konflikcie miasta, a więc zbada wykroczenia burmistrza Chrapickiego.

W związku z przedłużającymi się procedurami prawnymi i zaostrzonymi wymaganiami co do porządku przechowywania archiwum, ilość dokumentacji wzrosła, dlatego w 1785 r. z inicjatywy burmistrza rocznego Józefa Chrapickiego magistrat wybrał pierwszego archiwistę miasta Kowna, którym został luteranin ławnik Daniel Kalof²⁰. Wkrótce, w 1787 r. pod naciskiem obranego wójtem Chrapickiego i pomimo ustalonego porządku, ławnik Kalof niespodziewanie wygrał wybory na rocznego burmistrza, zachowując przy tym stanowisko archiwisty. Interwencja władzy centralnej w nieprawidłowości wyborcze nie zmieniła sytuacji²¹.

Komisja Dobrego Porządku została powołana dla miasta Kowna dopiero w 1786 r., a prace rozpoczęła w kolejnym roku. Zwłoka ta zaowocowała kolejnymi apelami gminy Kowna do władzy centralnej²². Inicjatywy na Litwie miały charakter lokalny, nie zaś centralny. Wojski trocki Michał Zaleski został mianowany prezydentem kowieńskiej Komisji Dobrego Porządku, a czterech z sześciu jej komisarzy wywodziło się z miejscowej szlachty²³. Ich pomocnikami zostali wybrani pracownicy kancelarii pochodzenia szlacheckiego: dwóch regentów, komornik i archiwista²⁴. Pracownicy kancelarii mieli być utrzymywani z dochodów miasta.

Przykład Kowna może wyjaśniać, dlaczego również trudno było powołać komisje dobrego porządku w innych miastach Litwy. Tam, podobnie jak w Kownie, działania miały charakter lokalny, a nie centralny. Wiadomo, że w Wilnie i Mińsku, tak jak w Kownie, inicjatywę przejęli mieszczenie, a w Grodnie i Lidzie – starostowie. Pierwsza Komisja Dobrego Porządku powstała w 1776 r. w Grodnie, kolejne 10 lat później w Kownie i Lidzie (1786 r.), a w 1788 r.

¹⁹ R. Civinskas, L. Glemža, *Kauno magistrato politinės kultūros bruožai XVIII–XIX a. sandūroje*, „Kauno istorijos metraštis” 3, 2002, s. 70.

²⁰ Z. Kiaupa, *Kauno miesto senojo archyvo likimas, Lietuvos mokslų akademijos darbai*, seria A, t. 2(43), 1973, s. 130.

²¹ R. Civinskas, L. Glemža, *Kauno magistrato politinės kultūros...*, s. 70.

²² LVIA SA, sygn. 19587, Protokół posiedzenia magistratu kowieńskiego, 4 XII 1786 r., k. 690.

²³ *Geros tvarkos komisijos kūrimo Kaune 1786 m. dokumentai*, oprac. L. Glemža, „Kauno istorijos metraštis” 2, 2000, s. 211–213. Komisarzami mianowani zostali: Jan Mejer wojski kowieński, Piotr Kleczkowski pisarz ziemski trocki, Józef Miłosz miecznik kowieński, Jerzy Zabięło szambelan królewski, Antoni Prozor wojewodziec witebski, Ignacy Siwicki starościc rekajciski. Po śmierci Jana Mejera w 1789 r. na jego miejsce mianowano Antoniego Sławińskiego.

²⁴ Regenci Antoni Dzieszuk i Bartłomiej Tubielewicz, komornik Jakub Dekurne, archiwista Szymon Wilimonowicz.

w Brześciu. Nie powołano komisji w Wilnie i Mińsku, ponieważ lokalne wysiłki ku temu były prawdopodobnie niewystarczające. Oznacza to, że komisje dobrego porządku rozpoczęły pracę w zaledwie czterech z jedenastu miast królewskich, które zachowały prawo magdeburskie. W przeciwieństwie do Polski, gdzie komisjom Warszawy, Krakowa, Brześcia Kujawskiego i innych miast udało się wiele osiągnąć, na Litwie rozpoczęły one pracę zbyt późno, nie osiągając oczekiwanych rezultatów²⁵. Jedyne komisja działająca w Grodnie mogła pochwalić się sukcesami. W latach 1776–1790 opracowano i skorygowano wydatki miasta, zainicjowano porządkowanie dokumentów miejskich, sporządzono plan miasta z inwentarzem i listą posesorów (1780 r.), przygotowano instrukcję poboru podatków (1786 r.)²⁶. Wyniki pracy komisji kowieńskiej w porównaniu z innymi wyglądały bardzo skromnie²⁷.

Aż 5 miesięcy przed wyznaczonym dniem zebrania się w Kownie komisarze z prezydentem na czele zwrócili się listownie do magistratu i 3 października nakazali przywileje, dekryty, prawa, lustracje, rewizje, rejestra burmistrzów i szafarzów „przed nami w należyтым porządku i dokładności zgromadzić”²⁸. W ciągu pół roku zbadali efekty pracy zarządzania ówczesnego burmistrza i archiwisty Daniela Kalofa, znajdując wiele nieprawidłowości, niepotrzebnego zadłużenia miasta i „nieudolnego gospodarzenia”. Za wykroczenia Kalof został usunięty ze stanowiska archiwisty miejskiego, a dokumenty finansowe miasta komisja zabrała do swojego archiwum. Tymczasem regent komisji porządkowej Antoni Dzieszuk otrzymał polecenie przejrzania dokumentów finansowych miasta przejętych do archiwum kancelarii komisji, sporządzenia rejestrów i wyjaśnienia na ich podstawie naruszeń finansowych burmistrzów rocznych w latach 1779–1788²⁹.

Chociaż burmistrzowie Kowna składali sprawozdania finansowe ze swojej działalności w latach 1788–1789 i zostały one zatwierdzone przez radę miejską³⁰, Komisja Dobrego Porządku tych sprawozdań nie uznała³¹. W 1789 r. jej urzędnicy zaczęli najpierw kontrolować, a później również powstrzymywać wyjazdy kownian na zjazdy mieszczan w Warszawie³². Zwiększyło to tarcia między Komisją Dobrego Porządku a magistratem, który na początku 1790 r. nawet wstrzymał wypłatę

²⁵ L. Glemža, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų sąjūdis...*, s. 23–25.

²⁶ J. Gordziejew, *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku*, Toruń 2002, s. 51–53.

²⁷ T. Srogosz, *Geneza i funkcjonowanie komisji dobrego porządku*, w: *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, t. 2, Łódź 1995, s. 161.

²⁸ LVIA, SA, sygn. 13874, List Komisji Dobrego Porządku (Boni ordinis) do magistratu kowieńskiego, 8 V 1787 r., k. 607v–608.

²⁹ BCz, nr 857, Prawidła dla magistratu Kowna od Komisji Dobrego Porządku (Boni ordinis), 8 III 1788 r., k. 263–273.

³⁰ LVIA, SA, sygn. 19560 Protokoły posiedzeń magistratu kowieńskiego, 24 IV 1788 i 19 II 1789 r., k. 30, 39–40.

³¹ *Ibidem*, Protokół posiedzenia magistratu kowieńskiego, 6 II 1790 r., k. 69.

³² L. Glemža, *Delegaci miasta Kowna...*, s. 132.

pensji urzędnikom kancelarii komisji porządkowej³³. W tym czasie komisje dobrego porządku zakończyły już swoją pracę, a część ich funkcji przejęły utworzone na początku 1790 r. komisje porządkowe cywilno-wojskowe.

Chcąc poddać kontroli działalność finansową burmistrzów rocznych, Komisja Dobrego Porządku określiła najpierw liczbę (komplet) urzędników miejskich (radnych, ławników, gminu), którzy byli zobowiązani do złożenia przysięgi na dobro publiczne i udziału w sesjach ekonomicznych. Bez ich aprobaty przyjętej większością głosów burmistrz roczny nie mógł ani zaciągać długów, ani wydawać pieniędzy z kasy miejskiej. Sesje ekonomiczne należało zapowiadać publicznie, organizować je co tydzień w ratuszu, przy określonym *quorum* urzędników miejskich³⁴. Takie innowacje nie przyniosły jednak oczekiwanych skutków. Prezydent Michał Zaleski przyznał, że decyzje Komisji Dobrego Porządku „nieskutecznymi zostali”, ale wprowadzając specjalną „radę magistratową” w magistracie, miał nadzieję, że nowi urzędnicy magistratu sami poradzą sobie z kontrolą kasy³⁵. Ze względu na brak źródeł nie wiadomo dokładnie kiedy, ale prawdopodobnie już w 1790 r., zgodnie z programem oszczędnościowym dla Kowna, powołano specjalną komisję ekonomiczną, nazwaną Administracją Ekonomiczną. Składała się ona z urzędników powiatowych (także kancelarii Komisji Dobrego Porządku), a możliwe, że również z członków magistratu i gminu.

Przemiany nie wpłynęły na zamiar skontrolowania przez mieszczan działalności finansowej rocznych burmistrzów. Jednakże inicjatywa magistratu – utworzenie nowej mieszanej komisji – nie spotkała się z aprobatą byłego regenta Komisji Dobrego Porządku Antoniego Dzieszuka, który dysponował dokumentami miejskimi. Nie otrzymawszy od niego dokumentów, magistrat zwrócił się o pomoc do byłego przewodniczącego tej komisji Michała Zaleskiego, który ucieszył się z inicjatywy magistratu i nakazał byłemu regentowi przekazać wszystkie interesujące ich dokumenty³⁶. Jednak pozostały one w dyspozycji Dzieszuka, a kanclerze Wielkiego Księstwa Litewskiego w imieniu króla 12 lipca nakazali magistratowi kowieńskiemu dalej okazywać „wszelkie posłuszeństwo komisji Boni ordinis i jej urzędzeniu”. Administratorzy ekonomiczni – regent Komisji Dobrego Porządku Antoni Dzieszuk, komisarz cywilno-wojskowy Jerzy Kiwicki i komornik województwa trockiego Jakub Dekurne – żądali od nowego rocznego burmistrza Jana Krzyżanowskiego przekazania do kontroli rachunków i rejestrów obejmujących jego kadencję³⁷.

³³ LVIA, SA, sygn. 19560 Protokoły posiedzeń magistratu kowieńskiego, 6 II 1790 i 3 III 1790 r., k. 69, 72.

³⁴ BCz, nr 857, Prawidła dla magistratu Kowna od Komisji Dobrego Porządku (Boni ordinis), 8 III 1788 r., k. 265.

³⁵ LVIA, SA, sygn. 13875, List M. Zaleskiego do magistratu kowieńskiego, 2 III 1791 r., k. 315–315v.

³⁶ *Ibidem*, sygn. 19560, Protokoły posiedzeń magistratu kowieńskiego, 27 I 1791 i 3 III 1791 r., k. 94, 96.

³⁷ *Ibidem*, sygn. 13875, List A. Dzieszuka, J. Kiwickiego, J. Dekurnego do magistratu kowieńskiego, 12 VIII 1790 r., k. 115–115v.

W lipcu 1790 r. z rozkazu Komisji Cywilno-Wojskowej rozpoczęto w Kownie numerowanie posesji. 5 sierpnia magistrat miał już przygotowane tabele wykonane przez stolarza i malarza, a wyznaczeni do prac mieszczanie zaczęli je wieszać³⁸. Jednak procedura numeracji była niejasna, magistrat zwrócił się więc do Komisji Cywilno-Wojskowej o wyjaśnienie kolejności, w jakiej zadanie miało być realizowane (tj. odkąd zacząć numerację, a gdzie ją zakończyć) i chciał, aby komisja nakazała właścicielom pustych działek (najprawdopodobniej niechcącej się podporządkować magistratowi szlachcie) zakup na własny koszt słupów i przymocowanie do nich tablic³⁹. Choć w mniejszym stopniu, sytuacja była podobna do 1771 r., kiedy woźny nie mógł zarządcom opuszczonych placów przekazać pozwu instygatora do sądu⁴⁰. To znaczy, że pomimo celowych działań instygatorów od 1766 do 1790 r. magistratowi nie udało się jeszcze osiągnąć porozumienia ze wszystkimi szlachciami, którzy posiadali w mieście opuszczone działki. Komisja Cywilno-Wojskowa przejęła rozwiązywanie systematycznie powtarzających się konfliktów między mieszkańcami miasta a żołnierzami I Brygady Husarskiej. Dzięki jej autorytetowi i wysiłkom oraz współpracy z magistratem opanowano systematycznie powtarzające się spory w sprawie kwaterunku, podwodów, furazu, cen na mięso itd.

Reformy Sejmu Czteroletniego

W okresie Sejmu Czteroletniego (1788–1792) weszły w życie ustawy wspólne dla wolnych miast w całej Rzeczypospolitej, określające jednolitą strukturę instytucji samorządowych, podporządkowanie nowo powstałym instytucjom centralnym, rozpoczęto reformę systemu prawnego. W wyniku zmian przestrzeni miejska została prawnie zintegrowana, a samorząd ze stanowego zmienił się w terytorialny. Wraz z utratą immunitetu miasta stopniowo stawały się posłusznymi wykonawcami woli władzy centralnej⁴¹. W Rzeczypospolitej zabrakło czasu na wdrożenie tych założeń.

W 1791 r. uchwalono trzy główne ustawy, które zasadniczo zmieniły sytuację miast i ich mieszkańców w państwie. Pierwsza – „Miasta nasze królewskie wolne w państwach Rzeczypospolitej” – została przyjęta 18 kwietnia i wkrótce uznana za integralną część Konstytucji 3 maja. Określono w niej sytuację miast, prawa

³⁸ *Ibidem*, sygn. 19560, Protokół posiedzenia magistratu kowieńskiego, 22 VII 1790 r., k. 85v.

³⁹ *Ibidem*, Protokół posiedzenia magistratu kowieńskiego, 5 VIII 1790 r., k. 86v.

⁴⁰ LVIA, SA, sygn. 13871, Raport woźnego, 20 VIII 1771 r., k. 616–616v.

⁴¹ L. Glemža, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų sąjūdis...*, s. 75–82, 209–210; *idem*, *Aktywność polityczna mieszczaństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1789–1792*, „Zapiski Historyczne” 86, 2021, nr 1, s. 68–69; R. Šmigelskytė-Stukienė, E. Brusokas, L. Glemža, R. Jurgaitis, V. Rakutis, *op. cit.*, s. 561–564; Z. Kiaupa, *Lietuvos istorija*, t. 7: *Trumpasis XVIII amžius*, cz. 2, Vilnius 2018, s. 153–158.

mieszczan, kompetencje władz miejskich oraz wyznaczono kierunki reformy sądów miejskich. Druga ustawa – z 27 czerwca: „Urządzenie wewnętrzne miast wolnych Rzeczypospolitej w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim” – uzupełniła pierwszą i określiła strukturę, liczbę i funkcje administracji miejskiej oraz ustanowiła nową procedurę wyboru samorządów 7 kwietnia 1792 r. Trzecia ustawa – z 3 października 1791 r.: „Urządzenie sądów miejskich i asesorii”⁴² – doprecyzowała organizację i funkcjonowanie sądów miejskich. Prawa miejskie dotyczyły wszystkich miast wolnych, tj. posiadających prawo do korzystania z praw samorządowych (lub magdeburskich) lub miast królewskich, które nabyły to prawo w drodze reform, miast prywatnych na prawach magdeburskich za zgodą właścicieli, miast posiadających wcześniej prawa magdeburskie, a będącym pod władzą hierarchów kościelnych, gdy ci wyrazili zgodę. Nowe przepisy zniwelowały wcześniejsze różnice między nimi. Ustawy przekazały całą przestrzeń miejską pod jurysdykcję magistratów, zniesiono jurydyki szlacheckie i kościelne. Nowe przepisy wyznaczały granice wolnych obszarów miejskich do ostatniego podmiejskiego domu lub ulicy. Ustawa przewidywała podział większych miast na cyrkuły i dozory, od których zależała liczba urzędników miejskich.

Nowe uregulowania prawne tworzyły odrębną strukturę sądów miejskich i administracji. Przewidziano utworzenie sądów apelacyjnych podzielonych na zasadzie terytorialnej w siedmiu (a później w ośmiu) miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na początku do Sądu Apelacyjnego w Kownie należały miasta Księstwa Żmudzkiego, powiatów kowieńskiego, preńskiego i upickiego, a w październiku, gdy powstał Sąd Apelacyjny w Rosieniach, pozostały w jego kompetencjach miasta powiatów: kowieńskiego, preńskiego i upickiego. Sądy apelacyjne przejmowały od magistratów sprawy karne i poważniejsze przestępstwa, a najwyższą pozycję w systemie sądownictwa zachował Sąd Asesorski Wielkiego Księstwa Litewskiego. Druga ustawa na podstawie podziału terytorialnego sądów apelacyjnych ustanawiała dla miast wydziały miejskie. Po ustanowieniu Kowna miastem wydziałowym jego mieszkańcy musieli przygotować się do zjazdu wydziałowego, organizując 1 sierpnia 1791 r. wybory samorządowe w należących do wydziału miastach i miasteczkach (z Księstwa Żmudzkiego, powiatów: kowieńskiego, preńskiego i upickiego)⁴³. W ramach przygotowań do zjazdu magistrat postanowił wysłać delegatów do wszystkich miast i miasteczek należących do wydziału kowieńskiego: „tak dla rozdania zapadłych praw jako też dla dania zupełnej informacji odbycia nakazanych elekcji”⁴⁴. Na tymże zjeździe, wraz z innymi deputowanymi miast wydziałowych, przedstawiciele Kowna wybrali jednego plenipotentą

⁴² VL, t. 9, Kraków 1899, s. 215–219, 291–298, 301–313.

⁴³ Z. Kiaupa, *Współdziałanie mieszczan i szlachty na rzecz poprawy sytuacji prawnej mieszczan w dobie Sejmu Czteroletniego (na przykładzie kowieńskiego wydziału miast)*, „Rocznik Lituaniści” 3, 2017, s. 177–179.

⁴⁴ LVIA, SA, sygn. 19560, Protokół posiedzenia magistratu kowieńskiego, 20 VII 1791 r., k. 111.

wydziałowego do sejmu⁴⁵, a także 5 sędziów Sądu Apelacyjnego i 5 asesorów sądowych⁴⁶. Nowe stanowiska obsadzili tylko kownianie – 7 mieszczan (6 członków magistratu) i 3 przedstawiciele szlachty (wszyscy współpracowali wcześniej z magistratem kowieńskim). W ten sposób powstawały w Kownie nowe instytucje wydziałowe, dlatego w ratuszu robiło się coraz ciasniej.

Zgodnie z prawem członkami wspólnoty wolnego miasta zostawali wyłącznie chrześcijanie, którzy przyjęli prawo o miastach i wpisali się do ksiąg miejskich. Prawo do głosowania przysługiwało wszystkim spełniającym te kryteria posesorom, którzy nabyli bierne prawo wyborcze, deputatom, urzędnikom miejskim, sędziom Sądu Apelacyjnego, a nawet plenipotentom wydziału miejskiego. Odtąd, niezależnie od zajmowanego stanowiska, każdy obywatel miasta mógł od razu ubiegać się nawet o najwyższe urzędy. Oznaczało to, że nie trzeba było już rozpoczynać kariery z najniższego stanowiska, stopniowo przechodzić na wyższe, a więc ławnika, następnie rajcy i dopiero wówczas kandydować na burmistrza. Zgodnie z nowymi ustawami urzędy sprawowano nie dożywotnio, lecz na czas określony. Nowe ustawy stopniowo ujednotaczały strukturę, funkcje i kompetencje władz miejskich oraz sądów, tryb wyboru urzędników, ustalały jednolity termin i czas wyborów w całej Rzeczypospolitej (od 1792 r. wybory miały się odbywać co 2 lata od 7 do 14 kwietnia i rozpoczynać równocześnie o godz. 8 rano, a zebrania deputatów miejskich w wydziałach – 9 maja)⁴⁷.

W ramach przygotowań do nadchodzących wyborów samorządowych 29 listopada 1791 r. wydano Uniwersał Komisji Policji Obojga Narodów w sprawie rewizji i podziału miast na cyrkule i dozory⁴⁸. Wybrani przez magistrat rewizorzy

⁴⁵ 1791 rugpjūčio 13 d. instrukcija Kauno apygardos miestų pasiuntiniui į seimą, wyd. V. Kryževičius, „Lietuvos istorijos metraštis 1974” 1975, s. 69. Plenipotentem wydziału kowieńskiego został adwokat Józef Fergis, który przedtem był plenipotentem kowieńskim w sądzie asesorskim, posiadał blisko Kowna majątność Linków, gdzie mieszkał ze swoją rodziną; L. Glemża, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų sąjūdis...*, s. 108–109.

⁴⁶ LVIA, SA, sygn. 13725, Protokół wyboru sędziów do kowieńskiego sądu apelacyjnego, 12 VIII 1791 r., k. 433–433v. Sędziami kowieńskiego sądu apelacyjnego zostali: syn kowieńskiego rocznego burmistrza kapitan wojsk rosyjskich Adolf Essen, kowieński szlachcic Marcin Świrski, radca Szymon Kozłowski, regent byłej Komisji Dobrego Porządku Bartłomiej Tubielewicz, radca Bartłomiej Apoloński, a zastępcami sędziów: kowieński szlachcic Andrzej Norejko (pomagał uporządkować archiwum miejskie w 1779–1780), były instygator miasta radca Józef Domaszewicz, radca Aleksander Świętorzecki, ławnik Szymon Markiewicz, radca Józef Abramowicz.

⁴⁷ Mieszczanie skorzystali z tej ustawowej możliwości dopiero 10–13 VIII 1791 r. na zjazdach deputatów miejskich, a w 1792 r. już się nie zdążyli, bo wraz z zamieszkami w kraju tuż przed wybuchem wojny z Cesarstwem Rosyjskim zjazdy wydziałowe zostały przełożone. Część wydziałów miejskich ponownie zebrała się w 1794 r. w czasie powstania. Z tego powodu mieszczanie nie zdążyli w latach 1791–1792 wejść do komisji cywilno-wojskowych, co przewidziano w ustawach. Mieszczanie zostali komisarzami cywilno-wojskowymi dopiero podczas powstania 1794 r.; R. Šmigelskytė-Stukienė, E. Brusokas, L. Glemža, R. Jurgaitis, V. Rakutis, *op. cit.*, s. 360–361.

⁴⁸ AGAD, Archiwum Królestwa Polskiego, sygn. 149, Uniwersał Policji Komisji Obojga Narodów, 29 XI 1791 r., k. 276–277v.

mieli opisać gospodarkę miasta, dochody i wydatki, spisać budynki, ulice, wszystkich mieszkańców posesorów i nieposesorów. Rewizje miały zostać zakończone w styczniu 1792 r., jednak w miastach Litwy przeciągnęły się. Dopiero 19 grudnia w Kownie większością głosów w magistracie wybrano rewizorów miejskich, którymi zostali: były burmistrz, radca i dwóch ławników⁴⁹. Kowieńscy rewizorzy zakończyli pracę 4 lutego, jednak urzędnicy magistratu po zapoznaniu się z opracowanymi przez nich schematami wykryli błędy⁵⁰, które poprawiano do 20 lutego. Tego dnia magistrat stwierdził, że wprawdzie nie ukończono spisu ulic i posesorów, jednak w pośpiechu niekompletne dokumenty rewizyjne przesłał do Warszawy⁵¹. Audytorom dodatkowych trudności dostarczała odmowa wydania przez komisarzy cywilno-wojskowych miejskich dokumentów finansowych przejętych od Komisji Dobrego Porządku. Magistrat kowieński zwrócił się o pomoc do Komisji Policji Obojga Narodów, lecz po objaśnieniach komisarzy porządkowych z zalecenia Komisji Policji Obojga Narodów archiwum kowieńskiej Komisji Dobrego Porządku pozostało w dyspozycji Komisji Cywilno-Wojskowej⁵².

Według dokonanej przez kownian rewizji miasto zachowało jednolitą strukturę i nie zostało podzielone na cyркуły. Zgodnie z ustaloną ustawą procedurą kowieński magistrat policji składał się z wójta i czterech radców, którzy w głosowaniu tajnym wybierali asystentów – syndyka i pisarza, mających na zebraniach jedynie głos doradczy. Bezpośrednie polecenia magistratu policji wykonywał kasjer, który sprawował nadzór nad skarbem miejskim. Zgodnie z prawem magistrat policji był zobowiązany do nadzorowania praw miejskich i funduszy, opieki nad sierotami, ubogimi i kalekami, redystrybucji podatków i opłat miejskich, zwoływania zebrań mieszkańców miasta, nadzoru nad więzieniami miejskimi, składami, szpitalami, śledzenia pracy urzędników miejskich, raportowania o sytuacji w mieście do Komisji Policji Obojga Narodów itp. Do nowego magistratu policji wybrani zostali nowi ludzie, niepowiązani ze starym magistratem, ale więzi z nim utrzymali synowie byłych burmistrzów – nowo wybrany wójt Jan Rejs i nowy kasjer Adolf Essen. Ojciec wójta Jana Rejsa, były burmistrz Tomasz Rejs, prowadził przed wyborami aktywną akcję i został oskarżony w sądzie: „jeszcze przed dniem elekcyjnym tak sam przez siebie jako też przez synów swoich i uproszonych przyjaciół poważył się na swoją stronę różnych obywateli za wcześniej

⁴⁹ LVIA, SA, sygn. 19560, Protokół posiedzenia magistratu kowieńskiego 19 XII 1791 r., k. 121v. Rewizorami zostali: eksburmistrz Tomasz Rejs, ławnicy Jan Rohd i Adam Grondski.

⁵⁰ *Ibidem*, Protokół posiedzenia magistratu kowieńskiego 6 II 1792 r., k. 125.

⁵¹ *Ibidem*, Protokół posiedzenia magistratu kowieńskiego, 20 II 1792 r., k. 126. Komisja Policji Obojga Narodów pozwoliła na poprawianie pomyłek do 10 marca (AGAD, Archiwum Królestwa Polskiego, sygn. 180, protokół posiedzenia Komisji Policji Obojga Narodów, k. 78v), ale kownianie z tego nie skorzystali.

⁵² J. Gordziejew, *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego (1789–1792)*, Kraków 2010, s. 117.

darami, obietnicami i ciągłym już do tygodnia dziennym i nocnym traktamentem przemawiać, zapraszać i korumpować, odwodząc ich od strony równie między kandydatami umieszczonej, przez co obywatele w obojętność wprowadzeni⁵³. Prawdopodobnie Tomasz Rejs zamierzał ubiegać się o urząd, ale uniemożliwiły to jego spory sądowe z byłym burmistrzem H. Essenem (ojcem wybranego na skarbnika Adolfa Essena)⁵⁴. Wyniki wyborów⁵⁵ były nieoczekiwane, gdyż większość miejsc w magistracie policji zdobyli luteranie, którzy stanowili w mieście wyraźną mniejszość. Co więcej, silne pozycje zajęli rzemieślnicy, którzy przed reformami Sejmu Czteroletniego mogli głosować jedynie w wyborach urzędników⁵⁶. Nowym zjawiskiem w okresie Sejmu Wielkiego było zaangażowanie w prace samorządu szlachty, współpracującej wcześniej z administracją miejską. Ignacy Tubielewicz został wybrany na pisarza, a Karol Kozakiewicz – syndyka magistratu policji⁵⁷. W Kownie nie było to zjawiskiem wyjątkowym, ponieważ szlachta często zajmowała urząd pisarza magistratowego albo sługi miejskiego, które były w dyspozycji burmistrza rocznego.

W drugiej połowie XVIII w. posiedzenia magistratu odbywały się nieregularnie, zwykle były zwoływane z inicjatywy przewodniczącego zebraniom rocznego burmistrza. Po wejściu w życie ustaw Sejmu Czteroletniego, w kwietniu–czerwcu 1792 r. posiedzenia magistratu policji odbywały się w każdy dzień roboczy, stąd już w drugim tygodniu pracy podniesiono kwestię wynagrodzeń. Magistrat policji wysłał do Komisji Policji Obojga Narodów memoriał, w którym uzasadniał potrzeby płacowe zajęciem: „z obowiązku prawa i przysięg naszych oraz z gorliwości ku usłudze publicznej, gdyśmy się na te dwuletnią pracę podjęli, zyski, zarobki nasze odrzuciliśmy, a codzienne powinności swych pilnujemy”. Magistrat policji zapewniał wszystkim urzędnikom miejskim pensje⁵⁸,

⁵³ KRVA, f. I-69, op. 1, sygn. 617, Skarga A. Belgarda na T. Rejsa w sądzie pierwszej instancji, 9 IV 1792 r., k. 56.

⁵⁴ R. Civinskas, L. Glemža, *Kauno miestiečių elito kaita...*, s. 64.

⁵⁵ Wójtem został Jan Rejs, a radcami Krystian Strausz (Strauss), Jan Wilim, Zachariasz Hendzel i Maciej Rymaszewski. Brak danych o kowieńskim sądzie pierwszej instancji, który według reform składał się z 1 burmistrza i 4 sędziów, którzy wybierali pisarza, instygatora i woźnego. Wiadomo, że w końcu maja nie zostały jeszcze przystosowane pomieszczenia na posiedzenia sądu w ratuszu.

⁵⁶ Z. Kiaupa, *Kauno miestas metinio burmistro rinkimai XVIII a. antroje pusėje*, w: *Ministri Historiae: pagalbiniai istorijos mokslai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimuose*, red. Z. Kiaupa, J. Sarcevičienė, Vilnius 2013, s. 483.

⁵⁷ KRVA, f. I-69, op. 1, sygn. 617, Protokoły posiedzeń magistratu policji kowieńskiego, 18 i 19 IV 1792 r., k. 1v–2v.

⁵⁸ Dla wójta – 3 tys. zł, 4 radnych po 2 tys. zł, pisarza i syndyka – po 2 tys. zł, aplikanta – 500 zł, kasjera wraz ze skrybentem (pomocnikiem pisarza) – 2 tys. zł, prokuratora policji – 600 zł, prokuratora sierot, nieletnich i wdów – 600 zł, woźnego – 400 zł, budowniczego, szafarza i leśniczego – po 400 zł, kwatermistrza – 400 zł. Urzędnicy sądu pierwszej instancji – burmistrz i sędziowie – nie byli ujęci w wykazie.

sięgające w sumie prawie przeciętnego rocznego dochodu społeczności miejskiej, ale liczono na to, że komisja znajdzie dodatkowe źródła dochodu⁵⁹. Po tym memoriale praca samorządu trwała zaledwie półtora miesiąca, a zatem kwestii wynagrodzeń urzędników nawet nie poruszono. Wśród nowych urzędników magistratu policji nie było ani jednego, na którego mógłby paść cień podejrzenia o korupcję w sporach o majątki w miejskiej posiadłości Freda. Aby uzyskać przejrzystość finansową, podobnie jak w innych miastach (np. wileński magistrat policji w 1792 r. podjął się przeliczenia ksiąg dochodów i wydatków burmistrzów⁶⁰), przypomnieli oni spory o podejrzenia wobec byłych burmistrzów, dlatego dwukrotnie zlecili Antoniemu Dzieszukowi, regentowi byłej Komisji Dobrego Porządku, zarejestrowanie wszystkich posiadanych przez niego dokumentów i przekazanie całego archiwum magistratowi, ale ponownie nie otrzymali odpowiedzi⁶¹.

Pod koniec maja 1792 r., już po wybuchu wojny z Rosją, podjęto próbę wprowadzenia administracji terenowej Komisji Policji Obojga Narodów poprzez podział terytorium Rzeczypospolitej na intendentury, których granice nie pokrywały się ani z granicami województw, ani wydziałów miejskich⁶². Podobnie jak w innych wydziałach, urzędnicy policyjni zostali przydzieleni do intendentury kowieńskiej – intendent i dwóch strażników konnych, którzy mieli nadzorować pracę zarówno instytucji miejskich, jak i powiatowych oraz rejestrować naruszenia porządku. Lokalni urzędnicy policji zdążyli jedynie złożyć przysięgę⁶³. W obliczu zagrożenia wojną, wzorem mieszkańców Wilna i chcąc skoordynować działania, 30 maja Komisja Porządkowa Cywilno-Wojskowa powiatu kowieńskiego i magistrat policji miasta Kowna połączyły się w magistrat policyjny. Nowa instytucja powstała na Litwie pierwsza (o 2 dni wcześniej niż w Wilnie), ale działała bardzo krótko⁶⁴. Współpracy między stanami sprzyjał dzięki reformom miejskim stopniowo zmieniający się stosunek mieszczan do szlachty. Chociaż wcześniej szlachcie nie udało się przenieść kancelarii sądu ziemiańskiego do pomieszczeń

⁵⁹ KRVA, f. I-69, op. 1, sygn. 617, Memoriał magistratu policji kowieńskiego do Komisji Policji Obojga Narodów, 24 IV 1792 r., k. 6–7.

⁶⁰ LVIA, f. 1199, op. 1, sygn. 8, Protokół posiedzenia magistratu policji wileńskiego, 18 V 1792 r., k. 40–40v.

⁶¹ KRVA, f. I-69, op. 1, sygn. 617, Protokoły posiedzeń magistratu policji kowieńskiego, 20 IV 1792 i 11 VI 1792 r., k. 3v, 26v.

⁶² Granice intendentur w maju 1792 r. określone z pomyłkami, na co już dawno zwrócono uwagę (A. Zahorski, *op. cit.*, s. 131), przykładowo: tylko część obszaru powiatu rosieńskiego obejmowała intendentura kowieńska; zob. AGAD, Archiwum Królestwa Polskiego, sygn. 152, Spis miast wolnych w intendenturach Rzeczypospolitej, 8 V 1792 r., k. 70v.

⁶³ L. Glemža, *Abiejų tautų policijos komisijos lokalinių padalinių steigimas Kaune 1792 m. gegužės mėnesį*, „Kauno istorijos metraštis” 18, 2015, s. 311–323; A. Zahorski, *op. cit.*, s. 130–131.

⁶⁴ L. Glemža, *Kaunas 1792 m. Abiejų Tautų Respublikos – Rusijos karo akivaizdoje*, „Kauno istorijos metraštis” 13, 2013, s. 33–34.

ratusza kowieńskiego⁶⁵, po ogłoszeniu Konstytucji 3 maja mieszczanie zobowiązali się nie tylko do przekazania pomieszczeń, lecz również do ich odnowienia na swój koszt⁶⁶.

Reformy miejskie w latach 1792–1794

Po wkroczeniu do miasta 20 czerwca 1792 r. wojsk rosyjskich magistrat policji stracił władzę po zaledwie dwóch miesiącach działalności. Konfederacja powiatu kowieńskiego przywróciła porządek sprzed Konstytucji 3 maja i zwróciła stanowiska wszystkim dawnym urzędnikom magistratu⁶⁷. Pod koniec roku Konfederacja powiatu kowieńskiego zwołała wszystkich komisarzy dawnej Komisji Dobrego Porządku i odnowiła Administrację Ekonomiczną, która ściśle kontrolowała wydatki miasta i rozpatrywała skargi⁶⁸.

W 1793 r. przyjęta przez sejm grodzieński ustawa „Miasta wolne Rzeczypospolitej”⁶⁹ była przeznaczona dla wolnych miast. Mieszczanie docenili niektóre zaproponowane w niej rozwiązania, wprowadzone jeszcze przez reformy Sejmu Czteroletniego, ale przyznane w zależności od wielkości i znaczenia miast. Na mocy ustawy z 1793 r. Kowno zostało zaklasyfikowane jako jedno z głównych miast, których mieszkańcy otrzymali więcej praw i wolności. Ustawa zostawiła podział administracyjny miast (na wydziały i cyrkuły), nakazywała szlachcie mieszkającej w miastach płacenie podatków i posłuszeństwo wobec magistratów, reorganizowała i ujednoliciła strukturę i funkcje administracji miejskiej. Sprawy miejskie rozstrzygała Komisja Policji Wielkiego Księstwa Litewskiego, która rozpoczęła swoją działalność pod koniec 1793 r.

Z drugiej strony połączenie nowych i starych rozwiązań skutkowało powstaniem rozrośniętego nowego aparatu urzędniczego. Chociaż w ustawie pozostawiono podział większych miast na cyrkuły, liczbę podstawowych członków rad miejskich ujednolicono niezależnie od wielkości miasta (12 radców, którzy spośród siebie wybierali burmistrza i wójta). Ustawa „Miasta wolne

⁶⁵ *Idem, Delegaci miasta Kowna...*, s. 160.

⁶⁶ KRVA, f. I-69, op. 1, sygn. 617, Protokół posiedzenia magistratu policji kowieńskiego, 23 IV 1792 r., k. 4–4v.

⁶⁷ R. Šmigelskytė-Stukienė, *Miestų dokumentai 1792–1793 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos aktų knygosė*, „Lietuvos miestų istorijos šaltiniai” 3, Vilnius 2001, s. 136–137.

⁶⁸ LVIA, SA, sygn. 13875, Rezolucja konfederacji WKL, 13 XII 1792 r., k. 627. Do Administracji Ekonomicznej wyznaczeni zostali: były komisarz dobrego porządku i intendent policji Antoni Sławiński, były komisarz cywilno-wojskowy i administrator ekonomiczny Jerzy Kiwicki, były administrator ekonomiczny Jakub Dekurne, ale wcześniej w jej składzie byli już mieszczanie: Jan Krzyżanowski eksburmistrz, Aleksander Świętorzecki radca, Andrzej Belgard radca; zob. *ibidem*, Rezolucja Administracji ekonomicznej miasta Kowna, 30 XII 1792 r., k. 621–621v.

⁶⁹ VL, t. 10, oprac. Z. Kaczmarczyk et al., Poznań 1952, s. 197–211.

Rzeczypospolitej” przywróciła funkcje wójta i burmistrza sprzed reform Sejmu Czteroletniego. Zgodnie z obowiązującym prawem magdeburskim i przywilejami władców przywrócono także *cursus honorum* kariery urzędniczej. Posesor miejski musiał znowu zaczynać swoją karierę od stanowiska gminnego i dopiero po kolejnym pełnieniu funkcji ławnika, radcy, uzyskiwał wreszcie prawo ubiegania się o stanowisko burmistrza. Tymczasem na dożywotnią kadencję na zebraniach magistratu policji wybierano pomocników radnych: pisarza, regenta i syndyka wszystkich urzędników miejskich. Zgodnie z ustawą „Miasta wolne Rzeczypospolitej” sejm grodzieńskiemu samorząd miejski uzupełnił kilka urzędów utworzonych w wyniku reform Sejmu Czteroletniego (syndyk, prokurator policji itp.) oraz wprowadził nowe (regent). W taki sposób administracja samorządu miasta Kowna znowu powiększyła się.

1 marca 1794 r. odbyły się wybory do przewidzianych ustawą „Miasta wolne Rzeczypospolitej” nowych samorządów miejskich. Główne miasta ponownie otrzymały polecenie organizowania wyborów i objaśnienia nowego prawa w miastach i miasteczkach znajdujących się w granicach ich wydziałów. Mieszkańcom Kowna po raz kolejny, tak jak od lipca do września 1791 r., powierzono wszystkie miasta i miasteczka całego Księstwa Żmudzkiego, powiatów upickiego, kowieńskiego i preńskiego⁷⁰. Wybory do samorządu Kowna rozpoczęły się 1 marca od wyborów gminów, które wywołały kłótnie między kupcami a rzemieślnikami. Kowieńscy rzemieślnicy oskarżali mieszczan zajmujących się handlem „gdy przez niektórych obywateli pod tytułem kupców a w samej istocie trunki tylko sprzedających i siemieniem bawiących się oraz bez wyterminowania lat, czyli usług handlowych zostających wzgardy doznaliśmy i za kandydatów do gminostwa niedopuszczeni byliśmy”. Organizacje rzemieślników prawdopodobnie stymulowały zmiany, które rozpoczęły reformy Sejmu Czteroletniego. Na podstawie nowej ustawy wyjaśniali oni równe szanse dla wszystkich miejskich posesorów w wyborach: „Równość więc między obywatelami stanu miejskiego przez konstytucją oznaczona będąc przewodniczyła nam do upomnienia się swej prerogatywy w urzędach, obywatelstwie i pożytkach”⁷¹. Choć osoby wybrane na urzędników miejskich w kwietniu 1792 r. zostały odsunięte od władzy po przywróceniu przez konfederatów starego porządku, w marcu 1794 r., po wyborach⁷² kontynuowały karierę nie od najniższych szczebli, ale z wyższych pozycji. Były wójt Jan Rejs

⁷⁰ L. Glemža, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų sąjūdis...*, s. 207.

⁷¹ KRVA, f. I-69, op. 1, sygn. 617, Memoriał rzemieślników kowieńskich, 3 III 1794 r., k. 106.

⁷² Do magistratu policji wybrano 12 radców, którzy spomiędzy siebie wybrali prezydenta, wójta. Dzisiaj znany tylko 10 nazwisk członków magistratu policji: prezydent Jan Krzyżanowski (były burmistrz), wójt Adam Grondski (były ławnik), radca i podskarbi Jan Rejs (wójt w 1792 r. po reformach Sejmu Czteroletniego), Szymon Kozłowski (były burmistrz), byli radcy: Bartłomiej Apolowski, Andrzej Belgard, Jozefat Abramowicz, byli ławnicy: Jan Kierner, Szymon Markiewicz, Jan Gierlic.

został radnym, a następnie i podskarbin ekonomii miejskiej, a były radny Kry-
stian Strausz – ławnikiem.

Sejm grodzieński ustanowił dla wszystkich miast „jeden rząd ekonomiczny, jedno archiwum i kancelaria do przyjmowania wszelkich transakcji”. W miastach powstały ekonomie miejskie. Ekonomia miasta Kowna składała się z jednego radnego, który objął stanowisko podskarbiego ekonomii, oraz dwóch ławników, nazywanych asesorami ekonomii miejskiej. Do dyspozycji ekonomii miejskiej oddano kontrolę transakcji finansowych i kasę. Problem w Kownie powstał ze względu na wznowienie przez konfederatów pod koniec 1792 r. działalności Administracji Ekonomicznej. Jeszcze Komisja Dobrego Porządku przekazała jej nadzór nad działalnością finansową magistratu policji. Już na pierwszym posiedzeniu magistratu policyjnego, zgodnie z nową ustawą, zobowiązano Administrację, aby w ciągu 2 dni przedłożyła „wszelkie protokoły, inwentarze, rejestra przychodów i rozchodów, tudzież wielości naczyń i materiałów fabrycznych, to jest cegieł, dachówek, wapna, tarcic, drew, batów, czółen i dalszych rekwizytów przewozowych, niemniej resztujące od ekspensów pieniądze dnia 12 *currentium* na Ratuszu Nam Magistratowi i urzędnikom ekonomicznym oddała i rządu swego nad dobrami tegoż miasta zaprzestała”⁷³. Ponieważ Administracja Ekonomiczna kontynuowała swoją działalność wbrew nowym ustawom, postanowiono zwrócić się o pomoc do Komisji Policji Wielkiego Księstwa Litewskiego, która miesiąc później poleciła przekazanie do magistratu wszelkich dokumentów finansowych będących w dyspozycji Administracji Ekonomicznej. Mimo to Administracja Ekonomiczna korespondowała z magistratem w sprawach gospodarczych do końca kwietnia⁷⁴, a więc do początku insurekcji kościuszkowskiej. Nakaz nowych władz miejskich, by były regent Komisji Dobrego Porządku Antoni Dzieszuk zwrócił rejestry burmistrzowskie do archiwum miejskiego, w dalszym ciągu lekceważono⁷⁵. Wybrany na podstawie uchwalonej przez sejm grodzieński ustawy „Miasta wolne Rzeczypospolitej” magistrat policyjny pracował niecałe 2 miesiące.

Podczas insurekcji kościuszkowskiej w Kownie na swoje stanowiska powrócili urzędnicy wybrani w końcu Sejmu Czteroletniego⁷⁶, a także mieszczanie wybrani na komisarzy cywilno-wojskowych⁷⁷. Podczas wojny na pewno zabrakło czasu na

⁷³ KRVA, op. 1, sygn. 617, Protokół posiedzenia magistratu policji kowieńskiego, 10 III 1794 r., k. 109.

⁷⁴ *Ibidem*, Protokoły posiedzeń magistratu policji kowieńskiego, 26 IV 1794 i 29 IV 1794 r., k. 121, 122.

⁷⁵ LVIA, SA, sygn. 19560, Protokoły posiedzeń magistratu kowieńskiego, 27 VIII 1793 i 5 XI 1793 r., k. 144, 146a; KRVA, f. I-69, op. 1, sygn. 617, Protokół posiedzenia magistratu policji kowieńskiego, 11 III 1794 r., k. 109–109v.

⁷⁶ O tym świadczą pozostałe protokoły posiedzeń magistratu policji; KRVA, f. I-69, op. 1, sygn. 617, Protokoły magistratu policji kowieńskiego, 1 V–10 X 1794 r., k. 27–32.

⁷⁷ Z mieszczan kowieńskich komisarzami zostali: nowo wybrany wójt Jan Rejs i były burmistrz H. Essen, kupiec Piotr Fręzel oraz wybrany wcześniej na podstawie ustawy sejmu grodzieńskiego

badanie starych dokumentów finansowych, najwięcej uwagi skupiono na utrzymaniu porządku społecznego i współpracy z urzędami powiatowymi. Nowym urzędnikom samorządu miejskiego rząd powstańczy zabronił nawet wnoszenia próśb o pensje⁷⁸. Po przegranej wojnie i reformach zbierano informację o „urzędnikach i oficjalistach rewolucyjnych”⁷⁹, działalność – na krótko – odnowiła Administracja Ekonomiczna. Dopiero po wejściu w życie ustroju administracji carskiej i zniesieniu komisji cywilno-wojskowych⁸⁰ dokumenty finansowe burmistrzów powróciły wreszcie do archiwum miejskiego. Dochody i wydatki burmistrzów Kowna w latach 1779–1792 zostały ponownie przeliczone przez samych mieszczan. W 1797 r. prace zakończono i przedstawiono wnioski, a w 1799 r. instygator miasta Antoni Jelski sformułował zarzuty wobec burmistrzów i innych starych oficjalistów miejskich⁸¹.

Przekazanie dokumentów finansowych burmistrzów do magistratu dało mieszczanom możliwość zapoznania się z wynikami prac Komisji Dobrego Porządku. 26 września 1795 r. Jakub Dekurne, komornik dawnej Komisji Dobrego Porządku, przedstawił sporządzony przez siebie inwentarz miasta i plan posiadłości. Później poprosił magistrat o wypłacenie mu 12 tys. zł pensji za tę pracę. Magistrat odmówił wypłacenia tak dużego wynagrodzenia, ponieważ nie otrzymał odeń obiecane inwentarza. Mieszczanie zatrudnili innego mierniczego, niejakiego Narbuta, a także zaczęli wypłacać mu pensję z kasy miejskiej. Praca Dekurnego trwała ponad 8 lat, w tym czasie zmieniły się niektóre podatki i powinności chłopskich. Przygotowane plany i inwentarze posiadłości miejskich Dekurne przetrzymał przez 3 lata, nie zwracając ich magistratowi, który przypomniał, że korzystał on z rejestrów dochodów i wydatków burmistrzów, ale informacją nie podzielił się z magistratem⁸². W 1800 r. do magistratu o wynagrodzenie za pracę zwrócił się instygator byłej komisji Bartłomiej Tubielewicz. Mieszczanie odpowiedzieli, że „miasto nie było zainteresowane w jego pracy, ponieważ ta komisja już dawno zakończyła działalność”, dlatego zaproponowali, aby o wynagrodzenie zwrócił się do skarbu państwa Imperium Rosyjskiego⁸³.

na stanowisko wójta Adam Grondski; E. Brusokas, *Kauno pavieto įsijungimo į 1794 m. sukilimą akto ypatybės*, „Kauno istorijos metraštis” 13, 2013, s. 68–69.

⁷⁸ O tym później zaświadczył magistrat, odmawiając pensji za 9 miesięcy pracy byłemu radcy Janowi Wiliamowi: KRVA, f. I-69, op. 1, sygn. 617, Protokół posiedzenia magistratu policji kowieńskiego, 18 XII 1794 r., k. 127v.

⁷⁹ *Ibidem*, Protokół posiedzenia magistratu policji kowieńskiego, 31 XII 1794 r., k. 130–131.

⁸⁰ *Ibidem*, Protokoły posiedzeń magistratu kowieńskiego, 15 XII 1794 i 22 I 1795 r., k. 126v, 134v.

⁸¹ KRVA, f. I-69, op. 1, sygn. 618; R. Civiškas, L. Glemža, *Kauno magistrato politinės kultūros...*, s. 77.

⁸² LVIA, SA, sygn. 19560, Protokoły posiedzeń magistratu kowieńskiego, 26 IX 1795 i 6 XI 1795 r., k. 165–166, 169–171.

⁸³ KRVA, f. I-69, op. 1, sygn. 617, Protokoły posiedzeń magistratu kowieńskiego, 21 XI 1799 i 31 V 1800 r., k. 232v, 250v.

Kilka uwag o kwalifikacjach nowych urzędników kowieńskich

Wymagania kwalifikacyjne dla urzędników miejskich w prawie określono lakonicznie. Ustawy Sejmu Czteroletniego skupiły się na ustroju administracyjnym, warunkach (wiek, majątek, wyznanie itp.) oraz funkcjach urzędów, rzadko odnosząc się do kwalifikacji urzędników (np. „Sąd miejski miejscowy większością głosów wybierze sobie pisarza, umięjącego prawo krajowe i zaleconego dobrymi obyczajami”⁸⁴). Zapewne wymagania wykształcenia stawiane przed urzędnikami miejskimi nie budziły większych wątpliwości, a wynikały z wieloletniej tradycji samorządności. Później gorzkie doświadczenia związane z uczestnictwem niepiśmiennych mieszkańców miast, którzy byli aktywnie zaangażowani w okresie Sejmu Czteroletniego, skłoniły miasta do podkreślenia w ustawie sejmku grodzieńskiego, że obowiązków urzędników samorządowych nie mogą sprawować osoby nieumiejące czytać i pisać⁸⁵. Urzędnikom samorządu stawiano wyższe wymagania, gdyż przy wyjaśnianiu prawa wszystkich mieszczan do objęcia urzędu podkreślono „edukacją, znajomością prawa zaszczycone”⁸⁶.

Procesy sądowe dostarczają wiedzy na temat wymagań w zakresie wykształcenia i kwalifikacji dla urzędników magistratu. Oto w 1763 r. luteranie byli oburzeni, że przedstawicielom protestantów zabrania się wstępu do magistratu, a na ławników wybierano katolików, którzy nie potrafili ani czytać, ani pisać⁸⁷. W 1776 r. postawiono zarzut, że na ławników wybiera się niewłaściwych ludzi, a jeden z nich, Jan Krzyżanowski, nie potrafił nawet pisać. Pomimo tego zarzutu, jego listy w księdze protokołów magistratu, podpisy pod dokumentami i późniejsza, udana kariera aż do urzędu burmistrza, podważają zasadność oskarżeń stawianych przez luteranów, ale same pomówienia świadczą o dawnych wymogach stawianych urzędnikom⁸⁸. Z podobnymi zarzutami można się spotkać również w latach reform. W 1794 r. kandydatura Ignacego Różyckiego, w przeszłości pisarza promowego na Niemnie⁸⁹, w wyborach gminy została podważona, ponieważ oskarżyciele twierdzili, że jest analfabetą. Ale i tym razem zachowane dokumenty podważają te zarzuty⁹⁰.

Niekiedy informacji o kwalifikacjach urzędników miejskich dostarczają dane o przebiegu ich karier. W 1789 r. na instygatora został wybrany gmina Jakub

⁸⁴ Urządzenie sądów miejskich i asesorii, w: VL, t. 9, s. 302.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ Miasta wolne Rzeczypospolitej, w: VL, t. 10, s. 206.

⁸⁷ LVIA, SA, sygn. 13709, Oskarżenia kowieńskich luteranów katolikom o wyborach do magistratu, 28 II 1763 r., k. 92–92v.

⁸⁸ R. Civinskas, L. Glemža, *Kauno miestiečių elito kaita...*, s. 126–127.

⁸⁹ LVIA, SA, sygn. 19560, Protokół posiedzenia magistratu kowieńskiego, 3 V 1791 r., k. 102–102v.

⁹⁰ KRVA, f. I-69, op. 1, sygn. 617, Memoriały do sądu burmistrzowskiego I. Różyckiego, J. Ruseckiego i innych, 1 i 3 III 1794 r., k. 105–106.

Dobrowolski, wcześniej pełnił funkcję regenta Sądu Grodzkiego w Kownie⁹¹. Mieszczanin Karol Pogibel dzięki pozytywnej ocenie jego pracy został ponownie wybrany na kwatermistrza w latach 1792 i 1794⁹². Szlacheckiego pochodzenia Benedykt Pawlinicz współpracował z magistratem kowieńskim w organizowaniu zjazdu wydziałowego w sierpniu 1791 r., potem został palestrantem nowego Sądu Apelacyjnego w Kownie. Później magistrat policji wybrał go na prokuratora sierot, nieletnich i wdów w 1792 r., ponieważ udowodnił swoje umiejętności podczas pełnienia funkcji palestranta⁹³. Jedną z najciekawszych jest kariera szlachcica Antoniego Sławińskiego, związanego z procesem wdrażania reform w Kownie, który pomimo burzliwych zmian politycznych wykazywał pewną ciągłość działań. Początkowo był adwokatem, w 1789 r. został komisarzem Komisji Dobrego Porządku, w maju 1791 r. przyjął prawo miejskie, rok później został zaprzysiężony jako intendent policyjny, a w grudniu tegoż roku wybrany do przywróconej przez Konfederację Generalną Wielkiego Księstwa Litewskiego Administracji Ekonomicznej kowieńskiej⁹⁴. Błyskawiczną karierę w dobie reform zrobił włościanin Maciej Pożerski (lit. Pažėra/Požėra), pochodzący ze wsi Pożary (Pažėrai), leżącej we wspomianej już Fredzie. Rozpoczął on swoją działalność w samorządzie miejskim jako plenipotent miasta wolnego wydziałowego Kowna. W latach 1791–1792 dostarczał i wyjaśniał (także w języku litewskim) mieszkańcom miast i miasteczek wydziału kowieńskiego uniwersały władzy centralnej. W 1794 r. został syndykiem magistratowym, w 1795 r. pisarzem magistratowym, a w 1808 r. brał udział w wyborach prezydującego kowieńskiej Dumy. Później wspomniano go jako gorącego zwolennika praw mieszczan i znawcę prawa⁹⁵. Dzisiaj historycy literatury litewskiej niesłusznie przypisują mu autorstwo kilku niepodpisanych wierszy w języku litewskim, związanych z życiem Kowna⁹⁶.

Podsumowanie

Spóźnione i – szczególnie w początkowej fazie – opieszale reformy miejskie w Kownie nabrały tempa dopiero przed Sejmem Czteroletnim. Ćwierć wieku starań magistratu kowieńskiego nie wystarczyło, aby zgodnie z ustawą z 1764 r. osiągnąć prawną jednolitość przestrzeni urbanistycznej. W drugiej połowie XVIII w. powstały lokalne instytucje państwowe, których celem był nadzór i współpraca

⁹¹ LVIA, SA, sygn. 13875, Spory J. Dobrowolskiego z A. Grondskim, 3 IV 1789 r., k. 76.

⁹² KRVA, f. I-69, op. 1, sygn. 617, Protokoły posiedzeń magistratu policji kowieńskiego, 2 V 1792 i 3 IV 1794 r., k. 9v, 117v.

⁹³ Ibidem, Protokół posiedzenia magistratu policji kowieńskiego, 30 IV 1792 r., k. 8.

⁹⁴ L. Glemža, *Abiejų tautų policijos komisijos lokalinių padalinių steigimas Kaune...*, s. 314.

⁹⁵ R. Civinskas, *Kauno magistrato raštininko karjeros pėdsakais: Motiejus Požerskis (Požėra) (1769–1813)*, „Kauno istorijos metraštis” 18, 2020, s. 28–36.

⁹⁶ Z. Kiaupa, *Mūzos kuteno XVIII a. kauniečius*, „Kauno istorijos metraštis” 15, 2015, s. 44–47.

z magistratem w sferze skarbowej (egzakcja kowieńska, komisje porządkowe, władze lokalne komisji policji). Pomimo zmian wprowadzonych przez Sejm Czteroletni (1788–1792) oraz grodzieński (1793), kontrola finansowa miasta i dokumentacja pozostały w rękach starych urzędników szlacheckich instytucji.

Reformy miejskie oraz interwencja wojsk rosyjskich w latach 1792–1794 przyczyniły się do tego, że struktura, funkcje i urzędnicy samorządu miasta Kowna zmieniały się pięciokrotnie. Z tego powodu kancelarię Komisji Dobrego Porządku można uważać za najdłużej działającą innowację wprowadzoną przez reformy drugiej połowy XVIII w. Oprócz urzędu instygatora, który pojawił się w Kownie w 1766 r., kolejne nowe urzędy wprowadzane przez reformy nie pozostawiły po sobie głębszego śladu ze względu na krótki czas ich pracy (od 2 do 7 miesięcy).

Podczas wdrażania reform szlachta kowieńska, tak jak wcześniej, w systemie samorządu miejskiego musiała zadowolić się urzędami pomocniczymi w magistracie (pisarz, syndyk, prokurator itp.), rozwinęła się za to współpraca pomiędzy instytucjami miasta i powiatu. Przewidziane przez nowe prawo zmiany w trybie wyboru urzędników miejskich spotkały się z aprobatą mieszczan. Chociaż ustawy sejmu grodzieńskiego (1793 r.) przywróciły do nowej struktury samorządu dawnych urzędników i starą tradycję stopniowej kariery, to bynajmniej nie odbudowały nieprzekraczalnej granicy między kupcami a rzemieślnikami, którą zniósł Sejm Czteroletni.

Streszczenie

W 1764 r. w miastach Rzeczypospolitej rozpoczęły się reformy, które trwały do końca 1794 r. Historiografia zwykle skupia się na Sejmie Czteroletnim, mniej uwagi poświęcając okresowi wcześniejszemu i późniejszemu. W celu przedstawienia 30-letniego procesu reform w artykule skupiono się na wyłonionych w wyniku reform nowych urzędnikach miasta Kowna. Wydaje się, że Kowno reagoowało na reformy i nowe przepisy dość opieszale. Dopiero po 2 latach wybrano instygatora, który na drodze prawnej starał się zmusić zarządców miejskich jurydyk do posłuszeństwa wobec magistratu i płacenia podatków na rzecz miasta. Następnie pojawiły się małe lokalne inicjatywy reformatorskie. Zmiany, które przyniosły reformy, poruszyły lokalną społeczność, zaostrzyły sprzeczności między członkami magistratu, a to sprawiło, że w sporach trzeba było szukać pomocy instytucji arbitrażowych. W rezultacie sami mieszkańcy Kowna zaprosili do miasta złożoną ze szlachty Komisję Dobrego Porządku, której działalność w latach 1787–1790 była związana z zaostreniem kontroli finansowych. Po stwierdzeniu przez komisarzy nadużyć finansowych poczynionych przez burmistrzów Kowna i pomimo zmian wprowadzonych przez Sejm Czteroletni oraz grodzieński kontrola finansowa miasta i dokumentacja pozostały w rękach instytucji zarządzanych przez szlachtę. Pomimo współpracy, również po reformach szlachta, podobnie jak wcześniej, w systemie samorządu miejskiego musiała zadowolić się urzędami pomocniczymi (pisarz, syndyk, regent itp.). Od 1792 r. ze względu na ciągle zmiany w systemie zarządzania miastem, wywołane wstrząsami politycznymi, nowo wybrani urzędnicy miejscy tuż po rozpoczęciu pracy byli zmuszeni oddawać je innym (tj. nowym lub dawnym) urzędnikom. Przewidziane przez nowe prawo zmiany w trybie wyboru urzędników miejskich spotkały się z aprobatą mieszczan. Chociaż ustawy sejmu grodzieńskiego przywróciły magistratowi dawnych urzędników i starą tradycję stopniowej kariery, to bynajmniej na krótko zniósł nieprzekraczalną granicę między kupcami a rzemieślnikami.

Reforms in the Governance System of Kaunas between 1764 and 1794 Summary

In 1764, reforms began in the towns and cities of the Commonwealth, which lasted until the end of 1794. Historiography tends to focus on the Four-Year Sejm, paying less attention to the earlier and later periods. To present a panorama of the thirty-year reform process, the article concentrates on the new officials of the city of Kaunas established as a result of the imposed changes. Kaunas seems to have reacted slowly to the reforms and new legislation. Only after two years of the office's establishment, the prosecutor (Latin: *instigator*) was elected, who tried by legal means to force the administrators of the jurydykas (sing. *jurydyka*, a settlement outside the walls of a royal town and independent of the municipal laws, but under the jurisdiction of its secular or ecclesiastical owner), located in the city's urban space to obey the municipal council and pay taxes to the town. Small local reform initiatives followed this. However, the changes brought about by the reforms affected the local community. They exacerbated the conflicts between the municipality members, making it necessary to seek the help of arbitration institutions in disputes. As a result, the Kaunas burghers themselves invited the Commission of Good Order to the city, composed of noblemen. Its activity between 1787 and 1790 was related to tightening financial control. After the commissioners found financial abuses by Kaunas mayors and despite the changes introduced by the Four-Year Sejm and the Grodno Sejm, the city's financial control and documentation remained in the power of the institutions managed by the nobility. Despite cooperation, also after the reforms, the nobility, as before, had to be content with supplementary offices (scribe, syndic, regent, etc.) in the system of municipal self-government. From 1792 onwards, due to the constant changes in the city management system caused by geopolitical upheavals, newly elected city officials were forced to hand over to other (i.e. new or old) officials as soon as they started term. The changes in the election mode of municipal officials provided for by the new law met with the approval of the burghers. Although the laws of the Grodno Sejm restored the old officials and the old tradition of a gradual career within the municipality, they at least briefly abolished the impassable boundary between merchants and craftsmen.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), tzw. Metryka Litewska (tzw. ML), dz. VII, sygn. 62, 89; Archiwum Królestwa Polskiego, sygn. 152, 180.
Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (BCz), nr 857.
Kauno regioninis valstybės archyvas, Kaunas (KRVA), f. I-69, op. 1, sygn. 617, 618.
Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius (LVIA), SA, sygn. 13709, 13871, 13874, 13875, 19587, 19560; f. 1199, op. 1, sygn. 8

Źródła drukowane

- 1791 rugpjūčio 13 d. instrukcija Kauno apygardos miestų pasiuntiniui į seimą, wyd. V. Kryževičius, „Lietuvos istorijos metraštis 1974” 1975, s. 65–70.
Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733–1795, wyd. M. Jusupović, Warszawa 2019.

- „Dziennik Handlowy i Ekonomiczny” (Warszawa) 1786, 1787.
- Geros tvarkos komisijos kūrimo Kaune 1786 m. dokumentai, oprac. L. Glemža, „Kauno istorijos metraštis” 2, 2000, s. 211–213.
- Volumina legum, t. 7–8, oprac. J. Ohryzko, Petersburg 1860; t. 9, Kraków, 1899; t. 10, oprac. Z. Kaczmarczyk et al., Poznań 1952.

Opracowania

- Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.
- Brusokas E., *Kauno pavieta įsijungimo į 1794 m. sukilimą akto ypatybės*, „Kauno istorijos metraštis” 13, 2013, s. 59–72.
- Civinskas R., *Kauno magistrato raštininko karjeros pėdsakais: Motiejus Požerskis (Požėra) (1769–1813)*, „Kauno istorijos metraštis” 18, 2020, s. 23–45.
- Civinskas R., Glemža L., *Kauno magistrato politinės kultūros bruožai XVIII–XIX a. sandūroje*, „Kauno istorijos metraštis” 3, 2002, s. 67–80.
- Civinskas R., Glemža L., *Kauno miestiečių elito kaita 1764–1831 metais*, Kaunas 2018.
- Glemža L., *Abiejų tautų policijos komisijos lokalinių padalinių steigimas Kaune 1792 m. gegužės mėnesį*, „Kauno istorijos metraštis” 18, 2015, s. 311–324.
- Glemža L., *Aktyvność polityczna mieszczaństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1789–1792*, „Zapiski Historyczne” 86, 2021, nr 1, s. 57–84.
- Glemža L., *Delegaci miasta Kowna na sejmach Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku*, „Rocznik Lituanistyczny” 3, 2017, s. 155–172.
- Glemža L., *Kaunas 1792 m. Abiejų Tautų Respublikos – Rusijos karo akivaizdoje*, „Kauno istorijos metraštis” 13, 2013, s. 27–58.
- Glemža L., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų sąjūdis 1789–1792 m.*, Kaunas 2010.
- Gordziejew J., *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego (1789–1792)*, Kraków 2010.
- Gordziejew J., *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku*, Toruń 2002.
- Kiaupa Z., *Kauno miesto metinio burmistro rinkimai XVIII a. antroje pusėje*, w: *Ministri Historiae: pagalbiniai istorijos mokslai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimuose*, red. Z. Kiaupa, J. Sarcevičienė, Vilnius 2013, s. 473–492.
- Kiaupa Z., *Kauno miesto senojo archyvo likimas, Lietuvos mokslų akademijos darbai*, seria A, t. 2(43), 1973, s. 125–138.
- Kiaupa Z., *Lietuvos istorija*, t. 7: *Trumpasis XVIII amžius*, cz. 2, Vilnius 2018.
- Kiaupa Z., *Mūzos kuteno XVIII a. kauniečius*, „Kauno istorijos metraštis” 15, 2015, s. 31–54.
- Kiaupa Z., *Współdziałanie mieszczan i szlachty na rzecz poprawy sytuacji prawnej mieszczan w dobie Sejmu Czteroletniego (na przykładzie kowieńskiego wydziału miast)*, „Rocznik Lituanistyczny” 3, 2017, s. 173–182.
- Murphy C.G., *From Citizens to Subjects. City, State and the Enlightenment in Poland, Ukraine and Belarus*, Pittsburgh 2018.
- Srogosz T., *Geneza i funkcjonowanie komisji dobrego porządku*, w: *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, t. 2, Łódź 1995, s. 152–163.
- Šmigelskytė-Stukienė R., *Miestų dokumentai 1792–1793 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos aktų knygoje*, w: *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, t. 3, Vilnius 2001, s. 133–154.
- Šmigelskytė-Stukienė R., Brusokas E., Glemža L., Jurgaitis R., Rakutis V., *Modernios administracijos tapimas Lietuvoje: valstybės institucijų raida 1764–1794 m.*, Vilnius 2015.
- Zahorski A., *Centralne instytucje policyjne w dobie rozbiorów*, Warszawa 1949.

Китурко И., *Документы Минской экзакции (1767–1793) как источники по истории города* / Kiturko I., *Dokumenty minskoi ėkzaksii (1767–1793) kak istochniki po istorii goroda*, w: *XVIII amžiaus studijos*, t. 1: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė tarp tradicijų ir naujovių*, wyd. R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius 2014, s. 200–214.

Liudas Glemža – docent, dr, pracuje na Wydziale Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Witolda Wielkiego w Kownie. Zainteresowania naukowe: dzieje miast i mieszczaństwa, rozwój instytucji centralnych i lokalnych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVIII w., historia Kowna. E-mail: liudas.glemza@vdu.lt